

Kulcsár Kálmán

Erdei Ferenc, a szociológus

Alig több mint egy évvel hála előtti Erdei Ferenc egy rádióbeszélgetésben Leninhez, Adyhoz és Bartókhoz való viszonyát elemezve, Bartókról egyebek között a következőket mondta: „O... a kilátások sejtetője. O az ősi, és a modernet, a paraszti és az urbánus világot fogta valahogy szintézisbe... Megmutatta, hogy valahol itt kell megjelenni a korrál, a történelemmel haladó emberiség sorsának a nyitját... Meggyőződésem, hogy Bartók génusza perspektívá, kiút, a sors föloldásának lehetősége a harmadik világ számára is. Bartók az egész fejlődésben elmaradt világ számára érvényes.”

Miért csengenek vissza most elsősorban Bartókról mondott szavai, amidőn pedig Erdei Ferenc éppen őt érezte a három génusz közül a „legtávolabbinak”? Távrolról sem olyan instruktívna a szociológiában és politikában, mint Lenin, vagy nem olyan közeli „családtagnak”, mint Ady.

Talán azért, vagy azért is, mert ahogyan Bartókról vallott, abban saját magatartásának — emberi, tudói és politikai magatartásának — kifejezését látom. Olyan szociológusi magatartást is, aminek időszerűsége még nem múlt el, társadalmunk szocialista fejlődésének három évtizedével, ahogyan társadalmunk történetileg kialakult sajátosságait sem tekinthetjük meg meghaladottnak. Az a kor és társadalom, amelyben Erdei Ferenc szociológiai és politikusi alkata kialakult, illúziókat is kínálva nem egy esetben hamis alternatívákat állított a társadalmat nem csupán megérteni, hanem alakítani is kívánó, gondolkodó emberek elé. Ezek az alternatívák éppennygy hamisak voltak, amidőn az akkori magyar társadalmat mélyre szorult parasztságot, a falusi társadalmat idealizálták, mint amidőn a hazai valóságot elszakadva, valamiféle elvont mintához igazodva, tehát ismét csak illúziókat táplálva keresték a gondolat és cselekvés útját. Egyáltalában nem állíthatjuk azonban — legalábbis a társadalmotudományunkat és köztük a szociológiát tekintve —, hogy társadalmunk „fejlődésben elmaradt” szakaszából kilépve, ma már nem találkozzunk ilyen hamis alternatívákkal; hogy ne lennének egyszerűről provinciális szemléletű, másrésztől valóságunkat valahonnan világszintről, ne mondjam kozmopolita szemszögből néző, és valóságunktól elvonatkoztatott minta szerint is kezelő társadalomkutatók, gondolkodók, akiknek „referenzs csoportja” jórészt ma is a nyugati tudományos világ. A szocialista társadalom építésével ugyan nagyrészt megoldottuk fejlődésben való történeti visszamaradottságunk legsúlyosabb következményeit. De éppen a visszamaradottság tényéből és történeti összefüggéseiből, máig nyúló hatásából adódik, hogy társadalomtudományban, és természetesen a szociológiában is vannak még akik a „csúnyácska haza” kifejezésből csak az egyik vagy a másik szót látják, és nem értik a kettőből fakadó, ragaszkodó jobbítási akarás értelmét.

Erdei Ferenc mint szociológus és mint politikus egyaránt azt valószínűsítette meg, ami őt Bartók Bélában vonzotta, és amiért Bartók munkásságát, művészetét, gondolati szintézisét ma is érvényesnek tartotta.

Ebből az alapmagatartásból következett azután az a szemlélet is, amellyel mint szociológus és politikus is a két világháború közötti magyar társadalmat megközelítette, de amely felszabadulás utáni munkásságában is vezérelte.

Mindenekelőtt a parasztság és a falu romantikus felfogásával, idealizálásával való leszámolás.

Nincs itt hely annak elemzésére, hogy miért, milyen társadalmi összetevők hatására tűnt sok, a társadalmi haladás mellett álló értelmiségi számára a paraszti társadalom, a falusi élet a társadalom átalakítására alkalmas mintának, és a parasztság a társadalom átalakítására alkalmas erőnek. Bizonyos, hogy Erdei Ferenc, amidőn leírta ismert mondatát: „parasztnak lenni többé nem lehet”, és amidőn azzal fejezte be első, igazán szociológiai könyvét: „a világot tagadtam, amely úr és paraszt, s embernek törekedtem, aki túl van ezeken” — kortársai és küzdőtársai közül kiemelkedve látta meg a további utat is. A korabeli marxista kritika is felismerte munkásságának ezt a nagy jelentőségű magvát, és meglátta benne nem csak a valóság feltáróját, hanem — akkor még „csak” — a szövegségést is a valóság átalakításában.

A parasztság és falu idealizálásával való leszámolás egyébként Erdei szociológiai szemléletének egyik lényeges eleme is. Tulajdonképpen ez tette lehetővé, hogy valóban szociológiai kutatásokat végezzon, hogy a korabeli szociográfian túljutva, máig is érvényes szociológiai megállapításokhoz jusson. Ő maga — nagyon szerényen — talán nem is ismerte fel egy időben saját szerepének és alakjának igazi jelentőségét. 1941-ben a Kelet-Népeben a falukutató mozgalmat értékelve ezt írta: „Ha lett volna köztünk olyan módszerrel látó és olyan rendszerben gondolkodó elme, aki egységben és értéssel tudta volna mindazt felfogni, amit fölfedeztünk, akkor egy nagyszerű társadalmi szemlélet, mondjuk szociológiai irány született volna meg, ami hosszú időkre megkönnyítette volna társadalmunk ismeretét, és elősegítette volna a kívánatos politikai eszme és mozgalom megszületését. Ilyen sem volt. Társadalomvizsgálatunk nem tudott az irodalmi érvényességénél mélyebbre ereszkedni.” Erdei Ferenc talán még 1941-ben nem, de később, nem utolsósorban saját szociológiai kutatómunkája eredményeképpen, megtalálta azt az eszmét és mozgalmat, amely a társadalom megismerésében és átalakításában „hosszú időre” jelentősé vált: a marxizmus társadalomelméletét és a munkásmozgalmat.

Kutatásainak eredményei logikusan vezettek oda, hogy a paraszti világ átalakítása csak az egész társadalom átalakításával együtt történhet, hogy a falu és a város viszonyának problémája csak a társadalom egészének rendezésével oldható meg. Azt is látta — már 1943-ban, bizonyított erre a balatonszárszói konferencián megtartott előadása —, hogy a társadalom átalakításának vezetésére a munkásság, a munkásmozgalom hivatott (de korábban is világhosszú máig, hogy nem osztotta társai többségének székesziszét a munkássággal szemben, hamar túljutott rajta, vagy talán sohasem fogadta el a munkásság történeti szerepéből való, 1919-ét követő „kiábrándulást”). Mint ahogyan a felszabadulást követően, a szocialista társadalom építésében is következetesen kitartott ebben az együttműködésben, még akkor is, amidőn kétségei voltak; és inkább magát védte, amiért gondolatilag, szociológiai és történeti tudásban, de politikai előrelátásban sem volt felkészülve a „személyi kultusz” jelenségeire.

Végül — és ez a mai szociológia számára különösen jelentős

— Erdei Ferenc szociológiai kutatásai a magyar valóságból nőttek ki. De sohasem a pillanatnyi, csupán empirikusan megragadható valóságból. Jól látta ő, hogy a szociológiát két veszély fenyegeti. Az egyiket ugyancsak a szárszói konferencián fogalmazta meg: „... a klasszikus szociológia azonban mégis lebegő, általános elmélkedés a társadalomról, nem pedig történetiségnek az értelmezése és megvilágítása. Csak példáz az szociológia történeti konkrétumokkal, mégpedig egészen szabadon, hol a primitív fejlődés korszakából, hol pedig a modern átalakulás idejéből”. Ez, a társadalom felett „lebegő” szociológia sem teljesen meghaladott még. S a másik veszély: az útvesztés a feltárt, konkrét társadalmi tények sokaságában. Az „orvosság” mindkettőre a történeti megközelítés”, a történeti szemlélet. Ez a szemlélet kezdettől fogva minden egyes könyvében és tanulmányában jelen van, és talán nem túlzás, ha azt állítom, hogy ez tette számára lehetővé a magyar társadalom jelenségeinek megértését. A parasztság, a falu, de általában a települési viszonyok történeti alakulásának nyomon követése, a közelebbi folyamatok elemzése folytán érthette meg korának társadalmi jelenségeit, mozgásait és a fejlődés tendenciáit is. És az ilyen szociológiai kutatómunka vitte el a marxizmus társadalomelméletéhez is. Már Szárszón ebben látta az „egyetlen nagyszabású szociológiát” irányt, „amely történeti szemléletű, tehát konkrét történeti társadalomalakulásokat kitér, és mindent a fejlődés összefüggésében magyaráz”.

Amidőn azt állítottam, hogy Erdei Ferenc szociológusi és politikusi alkata, valamint ebből az alkattól fakadó és a fentiekben legfontosabb vonásokban bemutatni kívánt szemlélete a legjelentősebb a mai magyar marxista szociológia számára, akkor szeretném egyúttal ezt is hangsúlyozni, hogy mindebből adódóan konkrét, társadalomkutató munkásságában is találunk, nagyon jelentős, máig is ható eredményeket. Ezeket azonban — az eredmények sokasága és a helykorlátozott volta miatt — legfeljebb csak példázhatom.

A parasztsággal kapcsolatban: Erdei Ferenc mutatott rá elsőnek a parasztsággal foglalkozó szociológiai irodalomban az uralmi viszonyok jelentőségére, életformát teremtő és kondicionáló, életmódot és kultúrát alakító hatására. Továbbá: szinte Max Weber ideáltípusaihoz hasonló módon ismerte fel történeti-társadalmi vizsgálataival a parasztság különböző típusait kora Európájában, és a magyar társadalomban egyaránt. Lényegében megalapozta három könyvével is — Magyar falu, Magyar város, Magyar tanyák — a magyar településszociológiát (azóta is felülmúlhatatlan színvonalon), és nem csupán megalapozta, hanem már korai munkásságában megjelent az urbanizáció folyamatának az a képe, amely azután valóban kibontakozott mai társadalmunkban is. Ez lehetővé tette, hogy közigazgatási elgondolásait erre a valóságos folyamatra alapozva, élete utolsó könyvében, a Város és vidékben kimunkálja az urbanizációs folyamat sajátos hazai problémáit, és felvázolja a város és vidék igazgatási egységként való koncepcióját is.

Sorolhatnám tovább a szociológiában és a szociológiához közelebbi tudományágakban elért eredményeit, szólhatnék a szociológiától távolabb eső agrárgazdasági stb. tevékenységéről, de — úgy hiszem — ezúttal felesleges. Ismertek ezek. Olyan ember, olyan kutató hosszú évekig tartó munkájának gyümölcsei, aki látta országa helyét a fejlődés világtörténeti méretű folyamatában, és aki éppen ezért megtalálta helyét — tudósként és politikusként is — saját országában, saját társadalmában. Ez tette Erdei Ferencet a magyar szociológia legjelentősebb alakjává.

Gyerekek a sor végén

Megint front van — mondjuk halántékunk mártírcsúccsal simogatva, pedig hát mi a baj? A főnök veszekedett, mi meg a legkisebb bosszúság miatt is leejtjük a kalapácsot (a gép ma szakítja a szálát, vagy nincs telefonvonal, vagy kimaradt egy buszjárat?). Már a plafonon vagyunk amúgy is, a gyerek még kék a suliból (bezárták? fogókészítik? elhagyta a sapkáját?), na, adok is neki egy akkora fülest...!

A sor végén a gyerek áll. A példát átírhatom, több sort vagy szót törölhetek — a végén akkor is a gyerek kap egy pofont. Vagy egy „soha el nem múlt” szót. Mert „fölfelé” sose vagyunk idegesek, csak „lefelé”. És ki áll a sor végén?

Tiltakozó kémozdulatokat vélek. Örülnek, ha minél többen emelnék fel (akár fenyegetően is) kezüket. De ha csak négyen-ötven lennének is, akik inkább fejüket lehajtják, akkor is hadd sorjazzam tovább.

Szülők és pedagógusok hada — tágabb értelemben az egész körülöttünk levő világ — alapoz, mintegy tizenhét éves korunkban nagyjából lelkileg-szellemileg megalapozottnak tekintve bennünket.

Elkészül-e addigra az a fundamentum, amelyre már ki-ki saját magát is munkálva építi fel életét?

A szülőknél vérei, a pedagógusoknál „munkadarabjai”, vagyis valójában idegenek vagyunk. Az egyiknél a szeretetteljes nevelőszőny, másikuknál a szakmai tudás plusz hivatástudat — olyanra viszont nem emlékszem, hogy tanárom hivatástudata ragadott volna meg, de akit szerettem s akik szerettek engem, vagy minket, gyerekeket, annak a tantárgya a legszebb, legérdekesebb volt, még ha nem is a legkönnyebb.

Szeretném azt írni, meg tudok bocsátani mindent. De szorítanak a régvolt bántások, visszakiabálnak, mikor gyerekeimet szidom, megáll a kezem a levegőben, mert csattanást hallok — csak a rémületet idéztem fel, ugyanazt látom, ahogyan én pilloghattam összekuporodva, lélekben is vacogva. Hányszor vagyok igazságtalan büntetést osztó, vilálmait oktanulni levezető, és hát: szegyenkező emiatt!

Fáradtak vagyunk a józansághoz. Mert nem egészen józan megmondottsággal, türelemmel faragtak minket se. Megvert nemzedékek hogyan nevelnek?

Nem lehet fegyelmelni a mai gyerekeket — hallom pedagógus ismerőseimtől. Tükre ez a családnak: a gyerek sok mindent megkap, ruha, csoki, játék aligha van szűkösön bárhol is, de a dömping mellett hiánycikk a figyelem, a „csak velem foglalkozz, legalább tíz percig” benne lenne a mesél három kívánságban. Mivel „fogja meg” ma a pedagógus a gyereket? Hagynám az ünnepi szép szavakat, a mindig újra kezdést, nem lankadást körvonalazó példákat, már csak azért is, mert néha magam sem igen értem, hogy tud újból és újból erőt meríteni, a munkához naponta felrészlülve fogni a pedagógus. A hivatástudat nem elég. Csak a kitartáshoz, a pályánmaradáshoz. Hogy a nem könnyű feladatot is elvégezze a gyerek, a nem szeretem anyagot is megtanulja — ahhoz olyan kapcsolat kell a nevelővel, amely a szeretet (elkoptatott, sokszor megcsúfolt) fogalmán keresztül magyarázható.

Bennem élnek tovább azok a tanárok (gesztusokra, szavuk járására, érdekes mondásukra emlékezem), akik szerettek bennünket, gyerekeket, pedig voltak köztünk okosak is, rokonszenvesek is, meg butácskák, lusták, gonoszkodók is, na és persze, akármilyenek — mind idegenek. Azóta felnőtünk, s vizsgáljuk őket úgy is: mi tudjuk-e szeretni más gyereket?

Akkor is volt, most is érkezik felnőttként válsz, butácska gyereksínyre. De legtöbb tanár így beszél osztályáról: gyerekeim. Mindent kifejez itt a birtokos rag.

Ezért fáj kétszeresen, ha az iskolából kiviharzó sívóvénnyek

egyike-másika tanárjukra panaszkodó társuknak imígy nyújt vigaszt: „Rá se ránts. Az egy sürket ürge.” A válasznak több változata ismeretes. Még nem láttam felnőtöt — azt mondják, néhány ilyen szülő pedig akad —, aki helyeselné az e fajta ítéletet. Bizonyára könnyű annak az anyukának, apukának, akinek gyereke az óvó néni, vagy a tanár kedvence, de nekem faj az iskolában (vagyis: nevelőben vagy gyerekekben) csalódott szülő megjegyzése is. Merthogy mennyi bántás éri a nevelőket, csak felnőtt fejjel (egykor zseniálságnak tartott csínyjeinket pirulva) értjük meg. Mennyi csatát kell megvívniuk, ahol hatalmi szóval nyerni legfeljebb elhagytást lehet, győzelmet soha.

Azért nem kanyarodtam el a témától, ha hosszasan időztem is annál az oldalnál, ahol úgyszintén adódik alkalom, mikor a gyerek a sor végén érezheti magát. Nem hiszem, hogy a gyerek szereti, másképp mondv: törvényszerűen, a „vér száva” szerint csak szeretetet érezhet gondatlan, kegyetlen-szigorú szüleiével szemben is (legfeljebb göröcsös büntudattal szeretni akarja őket), mint ahogy azt is tudom, lehetetlen, hogy a tanár számára minden gyerek egyforma. És mi lesz azzal a gyerekekkel (gyerekekkel), akik itt is, ott is a sor végén állnak?

A nevelőnek is vannak „frontos” napjai, s azokat rendszerint ugyanazok a gyerekek érzik leginkább.

Emlékszem: volt olyan tanárom (meg mindenkinek), aki előttem nem volt megállásom, míg mások nem is tudom miért, nagyon szerettek. Legapróbb igazságtalanságukat is egy életre magamban hurcolom — túlzás mind-egyikben volt. Abban, ami lettem, vagy lehetek, ők is ugyanúgy benne vannak, mint a három csintalan gyerekevel küszködő anyám, apám. A gyakorta megalázó Ilonka néni vagy a legnehezebb nyelvészeti vizsgán mosolygó derével könnyítő Eva néni számomra nem egy az írás közben földezhető tablók fényképeivel. Mint ahogy gyerekeim is tudja hozzá távolabb, vagy egészen közelálló tanáráról, hogy beteg a gyermeke, vagy győzött a tegnapi úszóversenyen.

Mert vérukké vált, hogy figyeljenek, mérlegeljenek minket, szülőket és hivatásos nevelőket. „Fáj a fejed?” — kérdezik borús tekintetem miatt gyerekeim, s inkább később mesélik el a szakadt cipőt, ruhamocskoló veszekedést, vagy az úttesten keresztbe futó kismacsákat. Meg hogy elfeledték a házi feladatot, s a tanár néni nem haragudott (vagy fekete pontot, esetleg inót vésett be).

„Miért szereted Kati néni?” — faggatom fiam, és azt feleli, mert igazságos, és mert: szeret. Azért én tudom, fájt neki a négyes vagy hármas, s nem keres kibúvót, hogy „csak” a történet nem egyszerűsítette. És tudom, hogy enyhén szólna nincs jó hangja, de rajong az énektanáráért, mert az nem büntet egy pótolhatatlanul hiányzó adottságért, de zeneszeretettel csöpögtet a botfűlű nebulókba is, elnező szeretettel. Ki merné azt mondani, hogy alig akad azonnal mérhető siker a nevelésben?

Mit titkolozzam: valamikor, bár rövid ideig, tanfőttem, s nem voltam annyira különbözős tanfíványaimnak, hogy „bomba nagy” ötleteiktől megkíméltek volna. A tanári szoba puszkapor-szaga többet értett, s árt ma is néhány nevelőestületben.

Csak a gyerek ne álljon a sor végén. Mert ő semmiről sem tehet, égbekiáltó csínyei is gyereksínyek, s ha legrosszabbkor találnak is minket, okos, szeretetteljes felnőttként kell kiállnunk és elbírálnunk. Igaz, esetleg minket is hibásan alapoztak...!

De vigyázzunk — front és front között is —, mert a holnap felnőtté alakozzuk. (S nálunk sokkal jobbnak kellene lennünk.) Késő lesz hibáinkat akkor belátni, mikor talán unokáink „nevelése” miatt fogunk keseregni.

SZÓKE MÁRIA